बालन्याय प्रशासनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली
("बेइजिङ" नियमावली)

महासभाको २९ नोभेम्बर १९८५ को सङ्कल्पलेख ४०/३३ द्वारा जारी

भाग-१
आमसिद्धान्त

१. मूलभूत परिप्रेक्ष्य

१.१ सदस्य राष्ट्रले सान्दर्भिक आमहितसँग सुसङ्गत रहने गरी बालबिज्याँईकर्ता र तिनका परिवारहरुको भलाई अघि बढाउन चाहनेछन् ।

१.२ सदस्य राष्ट्रले विचलित व्यवहारको जोखिमयुक्त जीवन अवधिमा रहेका बालबालिकाका लागि सकेसम्म कसुर र बिज्याँईबाट मुक्त व्यक्तिगत विकास र शिक्षाको प्रक्रिया हुर्काउने गरी समुदायमा सार्थक जीवन सुनिचित गर्ने अवस्था विकास गर्न प्रयास गर्नेछन् ।

१.३ कानुनअन्तरगत हस्तक्षेप गर्ने आवश्यकतालाई घटाउने र कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाको हकमा प्रभावकारी, स्वच्छ र मानवीय रुपले व्यवहार गर्ने दृष्टिसाथ बालबिज्याँईकर्ताको भलाई पर्वर्द्धन गर्ने प्रयोजनका लागि परिवार, स्वयंमसेवक र अन्य सामुदायिक समूह, साथसाथै विद्यालय र अन्य सामुदायिक संस्था लगायतका सम्भाब्य सम्पूर्ण स्रोतसाधनको पूर्ण परिचालन समावेश गर्ने सकारात्मक उपायहरुमा पर्याप्त ध्यान दिइनेछ ।

१.४ बालन्यायलाई, सम्पूर्ण बालबिज्याँईकर्ताका लागि सामाजिक न्यायको विस्तृत ढाँचाभित्र किशोरकिशोरीहरुको संरक्षण र समाजमा शान्तिव्यवस्था कायम गर्नमा योगदान गर्ने, प्रत्येक देशको राष्ट्रिय विकास प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गको रुपमा लिइनेछ ।

१.५ प्रत्येक सदस्य राष्ट्रका विद्यमान आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्थाका परिप्रेक्ष्यमा यी नियमहरुलाई कार्यान्वयन गरिनेछन् ।

१.६ विधि, पद्धति र प्रबृत्तिलगायत सेवामा संलग्न कर्मचारीहरुको सक्षमता सुधार्ने र दिगो पार्ने उद्देश्यले बालन्याय सेवाको योजनाबद्ध तरिकाले विकास र समन्वय गरिनेछ ।

टिप्पणी

यी बृहत् आधारभूत दृष्टिकोणले सामान्यतः विस्तृत सामाजिक नीतिलाई निर्देश गर्दछन् र अधिकतम हदसम्म बालबिज्याँइकर्ताको कल्याण प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राख्दछन् जसले बालन्याय प्रणालीद्वारा गरिने हस्तक्षेपको आवश्यकतालाई घटाउनेछ र त्यसपछि कुनै पनि हस्तक्षेपद्वारा हुन सक्ने हानिलाई कम गर्नेछ । बिज्याँईको सुरूआत हुनुअघि किशोरकिशोरीका लागि गरिने यस्ता स्याहारका उपाय नियमावलीको कार्यान्वयनको आवश्यकता पूरा गर्न निर्मित आधारभूत नीतिगत पूर्वसर्त हुन् ।

अन्य कुराको साथै बाल अपराध र बिज्याँईको रोकथाममा अल्पवयस्कको रचनात्मक सामाजिक नीतिले खेल्ने महत्वपूर्ण भूमिकालाई नियम १.१ देखी १.३ सम्मका नियमले इंगित गर्छन् । नियम १.४ ले बालबिज्याँईकर्ताका लागि बालन्यायलाई सामाजिक न्यायको अभिन्न अङ्गको रुपमा परिभाषित गर्छ भने नियम १.६ ले सामान्यतः बालबिज्याँईकर्ताको प्रगतिशील सामाजिक नीतिको विकासमा पछि नपरी एवं कर्मचारी सेवाको निरन्तर अभिवृद्धिको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी बालन्यायलाई निरन्तर रुपले सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई उल्लेख गर्दछ ।

नियम १.५ ले सदस्य राष्ट्रमा विद्यमान अवस्थालाई दृष्टिगत गर्न खोज्दछ जसले खासखास नियमको कार्यान्वयन आवश्यकताअनुसार अन्य राष्ट्रमा कार्यान्वयन गरिएको तरिकाभन्दा भिन्न तरिकाले गराउने कुरामा ध्यान दिन खोज्छ ।

२. नियमवलीको क्षेत्र र प्रयुक्त परिभाषा

२.१ उदाहरणका लागि, जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म र राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतजस्ता कुनै पनि कुराको अन्तर नराखी बाल कसुरदारउपर देहायका न्यूनतम मापदण्डका नियमहरुलाई निष्पक्षतापूर्वक लागू गरिनेछन् ।

२.२ यी नियमहरुको प्रयोजन लागि सदस्य राष्ट्रले आफ्ना कानुनी व्यवस्था र अवधारणासँग मेल खाने तरिकाले निम्न परिभाषालाई लागू गर्नेछन् :–

(क) आफ्ना कानुनी प्रणाली अन्तरगत कसुरका लागि वयस्कभन्दा भिन्दै तरिकाले समाल्नु पर्ने बालबालिका वा किशोर किशोरी नै बालबिज्याँईकर्ता हो ।

(ख) आफ्ना कानुनी प्रणाली अन्तरगत कानुनद्वारा दण्डनीय कुनै पनि व्यवहार (कार्य वा अकार्य) नै कसुर हो ।

(ग) कसुर गरेको भनिएको वा कसुर गरेको पाइएको कुनै बालबालिका वा बयस्क भन्दा कम उमेरको व्यक्ति नै बाल कसुरदार हो ।

२.३ हरेक राष्ट्रको आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्र, बाल कसुरदार र बालन्याय प्रशासनको कार्य सुम्पिएका संस्थापना तथा निकायका हकमा विशेषतः लागू हुने कानुन, नियम र प्रावधानहरुको समुच्चय सङ्ग्रह स्थापना गर्न प्रयास गरिनेछन् र निम्न कुरा रुपाङ्कित गरिनेछन् :–

(क) तिनको आधारभूत अधिकारको संरक्षण गर्दा बाल कसुरदारको विविध आवश्यकताको संवोधन गर्ने;

(ख) समाजका आवश्यकता पूरा गर्ने;

(ग) देहायका नियमहरुलाई समग्र रुपमा र उचित तरिकाले कार्यान्वयन गर्ने ।

टिप्पणी

विभिन्न कानुनी व्यवस्थाभित्र लागू गर्ने गरी र साथै बालबिन्जाँईकर्ताको कुनै पनि परिभाषा एवं बाल कसुरदारलाई हेर्ने कुनै व्यवस्था अन्तरगत बाल कसुरदारलाई गर्नु पर्ने व्यवहारका लागि केही न्यूनतम मापदण्ड तोक्न न्यूनतम मापदण्डको नियमावली विचारपूर्वक तर्जुमा भएको हो । यी नियमहरु संधै पक्षपातरहित ढङ्गले र कुनै पनि किसिमको भेदभावविना लागू गरिनु पर्छ ।

त्यसैले नियम २.१ ले सधैं निश्पक्ष ढङ्गले र कुनै पनि किसिमको भेदभावविना लागू भइरहनुपर्ने नियमहरुको महत्वलाई जोड दिन्छ । यस नियमले बालअधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रको सिद्धान्त २ को बनोटलाई अनुशरण गरेकोछ ।

नियम २.२ ले “बालबिज्याँईकर्ता” र “कसुर” लाई यो न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीलाई मुख्य विषय भएको “बाल कसुरदार” को अवधारणाको अङ्गको रुपमा परिभाषित गर्छ (तथापि नियम ३ र ४ पनि हेर्नुहोस्) । यसरी सदस्य राष्ट्रका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक र कानुनी व्यवस्थाको पूर्ण आदर गरी उमेरको हद प्रत्येक कानुनी व्यवस्थामा निर्भर हुनेछ र स्पष्टतः निर्भर बनाइने कुरामा ध्यान दिनु पर्नेछ । यसले गर्दा ७ देखि १८ वर्षसम्म वा त्यसभन्दा माथिको उमेरसम्म पनि पर्ने गरी “बालबिन्ज्याँइकर्ता” को परिभाषा अन्तरगत उमेरको विस्तृत विविधताको व्यवस्था गर्छ । विभिन्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाका दृष्टिकोणले यस्तो विविधता देखिन्छ र यसले यो न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको प्रभाव भने घटाउँदैन ।

नियम २.३ ले कानुनी र व्यावहारिक दुवै हिसाबले यी नियमहरुको उच्चतम कार्यान्वयनका निमित्त खास राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्दछ ।

३. नियमहरुको विस्तार

३.१ नियमावलीका सान्दर्भिक प्रावधान बाल कसुरदारलाई मात्र नभई वयस्कद्वारा गरिँदा दण्डनीय हुन सक्ने कुनै खास व्यवहारका लागि पनि लागू गर्ने गरी कारबाई अगि बढाउन सकिनेछ ।

३.२ नियमावलीमा समेटिएका सिद्धान्तहरुलाई कल्याण र स्याहारको प्रक्रियामा समालिएका सबै बालबिज्याँईकर्तासम्म विस्तार गर्न प्रयास गरिनेछ ।

३.३ नियमावलीमा समेटिएका सिद्धान्तहरुलाई कम उमेरका वयस्क कसुरदारसम्म विस्तार गर्न प्रयास गरिनेछ ।

टिप्पणी

नियम ३ ले बालन्याय प्रशासनका लागि न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीले निम्न कुरा समेट्ने गरी विस्तार गरेकोछ :–

(क) विभिन्न राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थामा वयस्कहरुलाई भन्दा बालबिज्याँईकर्ताका हकमा बढी दायरामा कसुर ठानिने व्यवहारको परिधिमा तोकिएका (उदाहरणका लागि, पलायन, विद्यालय र परिवारमा अनाज्ञाकारिता, सार्वजनिक स्थलमा उपद्रो आदि) (नियम ३.१) कथित *"हैसियती कसुर";*

(ख) बालबिज्याँईकर्ताको कल्याण र स्याहारको कारबाई प्रक्रिया (नियम ३.२);

(ग) तोकिएको हरेक उमेरसीमा मा वास्तवमा निर्भर कम उमेरका वयस्क कसुरदारलाई समाल्ने कारबाई प्रक्रिया (नियम ३.३) ।

यी तीन क्षेत्रलाई समेट्ने गरी गरिने नियमावलीको विस्तारलाई पुस्टचाई हुनुपर्ने देखिन्छ । नियम ३.१ ले ती क्षेत्रमा न्यूनतम प्रत्याभूति उपलब्ध गराएको छ र नियम ३.२ लाई कानुनको विवादमा परेका समस्त बालविज्याँईहरुका लागि बढी स्वच्छ, समानतापूर्ण र मानवीय न्यायको दिशामा अपेक्षित पाइलाका रुपमा हेरिएको छ ।

४. आपराधिक उत्तरदायित्वको उमेर

४.१ बालबिज्याँईकर्ताका लागि आपराधिक दायित्वको उमेरको अवधारणालाई मान्यता दिने कानुनी प्रणालीमा उद्वेगात्मक, मानसिक र बौद्धिक परिपक्वता जस्ता तथ्यहरुलाई ध्यानमा राखी सो उमेर प्रारम्भ हुने हद सारै कम उमेर तहबाट निर्धारण गरिनेछैन ।

टिप्पणी

इतिहास र सँस्कृतिको कारणबाट आपराधिक दायित्वको न्यूनतम उमेर ठाँउठाँउमा फरकफरक हुन्छ । आपराधिक दायित्वको नैतिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्ष बालबालिकाले व्यहोर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने कुरा विचार गर्नुचाहिँ आधुनिक दृष्टिकोण हो; अर्थात् निजका व्यक्तिगत विवेक र समझदारीका कारणले बालबालिकालाई मूलतः असामाजिक व्यवहारका लागि उत्तरदायी बनाउन सकिँदैन । आपराधिक दायित्वको उमेर निकै कम निर्धारण भएको छ भने वा न्यूनतम उमेरको निर्धारण भएको छ भने वा न्यूनतम उमेरको सीमा छैन भने दायित्वको अवधारणा अर्थहीन हुन्छ । सामान्यतः दोषी वा आपराधिक व्यवहार गर्ने लागि दायित्वको अवधारणा र अन्य सामाजिक अधिकार तथा दायित्व (जस्तो वैवाहिक अवस्था, नागरिक बहुसंख्या आदि) बीच घनिष्ट सम्बन्ध हुन्छ ।

अतः अन्तर्राष्ट्रिय रुपले लागू हुने मुनासिब न्यूनतम उमेरको हदका सम्बन्धमा सहमतिमा पुग्न प्रयासहरु गरिनु पर्छ ।

५. बालन्यायका उद्देश्य

५.१ बालन्याय प्रणालीले बालबिज्याँईकर्ताको भलाईमा जोड दिनेछ र बाल कसुरदारप्रति गरिने कुनै पनि प्रतिक्रिया कसुरदार र कसुर दुवैको परिस्थितिप्रति सधै समानुपातिक हुने कुरा निश्चित पार्नेछ ।

टिप्पणी

बालन्यायका महत्वपूर्ण उद्देश्यहरुमध्ये दुई वटालाई नियम ५ ले इंगित गरेकोछ। पहिलो उद्देश्य – बालबिज्याँईकर्ताको कल्याणलाई अभिवृद्धि गर्नु हो । पारिवारिक न्यायालय वा प्रशासनिक अधिकारीद्वारा व्यवहार गरिने बाल कसुरदारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको यो मुख्य केन्द्रबिन्दु हो तर दण्डात्मक सजायको वर्जनलाई योगदान गर्दै फौजदारी अदालतको ढाँचा अवलम्बन गर्ने कानुनी प्रणालीले पनि बालबिज्याँईकर्ताको भलाईलाई जोड दिनु पर्छ । (नियम १४ पनि हेर्नु होस्) ।

दोस्रो उद्देश्य "समानुपातिकताको सिद्धान्त" हो । कसुरको गम्भीरताका सम्बन्धमा व्यक्त हुने खाँटी दण्डका रुपमा व्यक्त हुने दण्डात्मक सजायलाई निरुत्साहित गर्ने प्रख्यात साधनको रुपमा यो सिद्धान्त रहेकोछ । किशोर कसुरदारप्रतिको प्रतिक्रिया

कसुरको गम्भीरताको मात्रामा होइन व्यक्तिगत परिस्थितिको मूल्याङ्कनमा पनि आधारित हुनु पर्दछ। कसुरदारका व्यक्तिगत परिस्थितिले (उदाहरणका लागि, सामाजिक हैसियत, पारिवारिक परिस्थिति, कसुरबाट गरिएको हानि वा व्यक्तिगत परिस्थितिलाई प्रभाव पार्ने अन्य कारक तत्वहरु) प्रतिक्रियाहरुको अनुपातलाई (उदाहरणका लागि, कसुरबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई हर्जाना दिने प्रयास वा तिनको वा उनको हितकारी तथा उपयोगी जीवनमा परिणत हुने चाहनालाई ध्यानमा राख्दै) प्रभाव पार्नु पर्दछ ।

सोही कुराले किशोर कसुरदारको कल्याणलाई सुनिश्चित गर्न लक्षित प्रतिक्रियाहरु आवश्यकताभन्दा बाहिर जान सक्दछन् र त्यसैले केही बालन्याय प्रणालीहरुमा देखिएजस्तै किशोरकिशोरीहरुका आधारभूत अधिकारहरु उल्लंघन हुन पुग्दछन् । यहाँ पनि पीडित व्यक्तिसमेत कसुरदार र कसुर दुवैका परिस्थितिहरुप्रति प्रतिक्रियाको अनुपातलाई संरक्षण गरिनु पर्दछ ।

नियम ५ ले सारतः बालबिज्याँई तथा अपराधका सम्बन्धी कुनै पनि मामिलामा स्वच्छ प्रतिक्रियाभन्दा बाहेक नत घटी नत बढी आह्वान गर्दैगर्दैन । नियममा मिलान गरिएको विषयले बालबिज्याँईकर्तामाथिको औपचारिक सामाजिक नियन्त्रणको जाँलोको कुनै पनि अनावश्यक विस्तारका सट्टामा नयाँ र सिर्जनात्मक किसिमका प्रतिक्रिया र सतर्कता, दुवैको विकासलाई प्रेरित गर्न मद्दत दिन सक्छ ।

६. तजबिजको क्षेत्र

६.१ बालबिज्याँईकर्ताको बदलिंदो विशेष आवश्यकता साथसाथै उपलब्ध विविध उपायलाई दृष्टिगत गरी अनुसन्धान, अभियोजन, निरुपण तथा निर्णयहरुको कार्यान्वयनलगायत बालन्याय प्रशासनका कारबाईका सबै चरणमा विभिन्न तहमा तजबिजको क्षेत्रलाई उचित स्थान दिइनेछ ।

६.२ तथापि, यस्तो कुनै पनि तजबिजी प्रयोगमा सबै तह र चरणमा यथेष्ट उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिनेछन् ।

६.३ तजबिजको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरु न्यायिक रुपले साथै आफ्ना कामकर्तव्य र कार्यादेशअनुसार यसको प्रयोग गर्न विशेष योग्यताप्राप्त र तालिमप्राप्त हुनेछन् ।

टिप्पणी

प्रभावकारी, स्वच्छ र मानवीय बालन्याय प्रशासनका धेरै महत्वपूर्ण विशेषताहरु नियम ६.१, ६.२ र ६.३ ले समावेश गरेकाछन्; प्रत्येक व्यक्तिगत मुद्दामा एकदमै उपयुक्त ठानिएका कार्यहरु निश्चय गर्नेले गर्न सकोस् भनेर कारबाईका सबै महत्वपूर्ण चरण वा तहमा स्वविवेक शक्तिको प्रयोग गर्न अनुमति दिने; र कुनै पनि स्वविवेक शक्तिको दुरूपयोगलाई रोक लगाउने र किशोर कसुरदारका अधिकारको संरक्षण गर्ने क्रममा नियन्त्रण र सन्तुलन प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। उत्तरदायित्व र व्यावसायिकता फराकिलो तजबिजउपर अङ्कुश लाउने उत्तम साधन हुन् । यसरी यहाँ बाल कसुरदारका मामिलामा व्यावसायिक योग्यता र विशेषज्ञता तालिमलाई तजबिजको न्यायिक प्रयोग सुनिश्चित तुल्याउने महत्वपूर्ण साधनको रुपमा जोड दिइएकोछ (नियम १.६ र २.२ पनि हेर्नुहोस्) । यस सन्दर्भमा निर्णय र उत्तरदायित्वउपर निगरानीलाई स्थान दिन तजबिजको प्रयोगसम्बन्धी निर्दिष्ट मार्गदर्शन र पुनरावलोकन, पुनरावेदन र यस्तै कुराको प्रणालीको व्यवस्थालाई जोड दिइएकोछ । तिनलाई सजिलैसँग अन्तर्राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्डका नियमहरुमा गाभ्न नसकिने र न्याय प्रणालीका सबै पृथकताहरुलाई समेट्न नसकिने हुनाले यस्ता संयन्त्रहरुलाई यहाँ निर्दिष्ट गरिएकोछैन ।

७. बालबिज्याँईकर्ताका अधिकार

७.१ निर्दोषताको अनुमान, आरोपबारे सूचित हुने अधिकार, मौन बस्ने अधिकार, कानुनी परामर्शको अधिकार, आमाबाबु वा संरक्षकको उपस्थितिको अधिकार, साक्षीको परीक्षण तथा जिरह गर्ने अधिकार र माथिल्लो अधिकारीसमक्ष पुनरावेदन गर्ने अधिकारजस्ता आधारभूत कार्यविधिगत संरक्षण कारबाई प्रक्रियाका सबै चरणमा प्रत्याभूत गरिनेछन् ।

टिप्पणी

स्वच्छ र न्यायोचित जाँचका लागि आवश्यक तत्व प्रस्तुत गर्ने र विद्यमान मानवअधिकार अध्यालेख (नियम १४ पनि हेर्नुहोस्) मा अन्तर्राष्ट्रिय रुपले मान्यता पाएका केही महत्वपूर्ण बुँदाहरुलाई नियम ७.१ ले जोड दिन्छ। उदाहरणको लागि, निर्दोषताको अनुमानको अधिकार मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ११ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४ प्रकरण २ मा पनि उल्लेखछ।

नियम ७.१ ले सामान्य तरिकाबाट अति आधारभूत कार्यविधिगत संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्छ भने न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम १४ ले क्रमशः बालविज्याँईकर्ताको मुद्दाको कारबाई प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण सवालहरुलाई निर्दिष्ट गर्दछ।

८. गोप्यताको संरक्षण

८.१ नचाहिँदो प्रचारप्रसार वा कलङ्कित पार्ने कुराबाट निजलाई हुन सक्ने हानिलाई वर्जित गर्नका लागि बालविज्याँईकर्ताको व्यक्तिगत गोपनीयताको अधिकारलाई सबै चरणमा सम्मान गरिनेछ।

८.२ सिद्धान्ततः बाल कसुरदारलाई चिनाउन सक्ने कुनै पनि जानकारीलाई प्रकाशमा ल्याइनेछैन।

टिप्पणी

व्यक्तिगत गोपनीयता कायम राख्ने बालविज्याँईकर्ताको अधिकारको संरक्षणको महत्वलाई नियम ८ ले जोड दिन्छ। खास गरी किशोरकिशोरीहरुलाई बदनामीको दाग लाग्ने कुराप्रति सशङ्क हुन्छन्। बदनामीको दागसम्बन्धी गरिएका अपराधशास्त्रीय अनुसन्धानले "दुराचारी" र "अपराधी" का रुपमा बालविज्याँईकर्ताको स्थायी परिचयको नतिजास्वरुप हानिकारक प्रभावको प्रमाण फेला पारेका छन्। नियम ८ ले मुद्दाको विषयमा (उदाहरणका लागि, अभियुक्त वा दोषसाबित भएका बाल कसुरदारहरुको नाम) आमसञ्चार माध्यममा भएको प्रकाशनबाट उत्पन्न हुन सक्ने नकारात्मक प्रभावबाट बालविज्याँईकर्ताको संरक्षण गर्नुपर्ने कुराको महत्वमा जोड दिन्छ। कम्तीमा सिद्धान्तमै मात्र भए पनि व्यक्तिको हितको संरक्षण गरिनु पर्छ र कायम राखिनुपर्छ। (नियम ८ का आमविषय नियम २१ मा थप निर्दिष्ट गरिएका छन्।)

९. बचाउ दफा

९.१ यस नियमावलीको कुनै कुरालाई संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएको बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावली र युवाको हेरचाह र संरक्षण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट मान्यता प्रदान गरिएका अन्य मानवअधिकार अध्यालेख र मापदण्डको प्रचलनलाई अलग्याउने गरी व्याख्या गरिनेछैन।

टिप्पणी

नियम ९ ले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, र बालअधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र तथा बालअधिकार महासन्धिको मसौदाजस्ता विद्यमान वा विकास भइरहेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार अध्यालेख र मापदण्डहरुमा रहेका सिद्धान्तका अनुरुप यस नियमावलीको व्याख्या र कार्यान्वयनमा सुझबुझहीनताको परित्याग गर्ने कुरा बुझाउँछ। यस नियमावलीको वर्तमान प्रयोग कुनै पनि बृहत्तर रुपमा प्रयोगमा आएका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय अध्यालेखका प्रावधानसँग आग्रहरहित हुन्छ भन्ने बुझिनु पर्छ। (नियम २७ पनि हेर्नुहोस्)।

भाग-२
अनुसन्धान र अभियोजन

१०. प्रारम्भिक सम्पर्क

१०.१ बालविज्याँईकर्ताको पक्राउ मा निजका आमाबाबु वा संरक्षकलाई सो पक्राउबारे तत्काल जनाउ दिइनेछ र यस्तो जनाउ तत्काल दिन सम्भव नभएको ठाउँमा त्यसपछि आमाबाबु वा संरक्षकलाई सकेसम्म छोटो समयमा यस्तो जनाउ दिइनेछ ।

१०.२ न्यायाधीश वा अन्य सक्षम अधिकारीले छुटकाराको सवालमा अविलम्ब विचार गर्नेछन् ।

१०.३ कानुन कार्यान्वयन निकाय र बाल कसुरदारबीचको सम्पर्क मुद्दाका परिस्थितिहरुप्रति मुनासिब ध्यान राख्दै बालविज्याँईकर्ताको कानुनी हैसियतको सम्मान, भलाईको अभिवृद्धि र निजविरूद्धको हानिलाई वर्जित गर्ने गरी व्यवस्थित गरिनेछ ।

टिप्पणी

नियम १०.१ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम ९२ मा रहेको सिद्धान्त हो । छुटकाराको प्रश्नलाई (नियम १०.२) न्यायाधीश वा अन्य सक्षम अधिकारीले विनाढिलाई विचार गर्नु पर्छ । पछिल्लो शब्दावली “सक्षम अधिकारी”ले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई रिहाई गर्ने अधिकार भएको सामुदायिक समिति वा प्रहरी अधिकारीसमेतका कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई व्यापक अर्थमा इंङ्गित गर्छ । (नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ९ अनुच्छेद ३ पनि हेर्नुहोस्) ।

बाल अपराधसम्बन्धी मुद्दामा प्रहरी र कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको तर्फबाट हुने कारबाई प्रक्रिया र व्यवहारका केही आधारभूत पक्षलाई नियम १०.३ ले छोएकोछ । “हानिलाई वर्जित गर्ने” भन्ने शब्दावली आफै स्वीकार्यतः लचिलो छ र सम्भावित अन्तरक्रियाका धेरै स्वरुपलाई यसले समेट्छ (उदाहरणका लागि, रुखा शब्दको प्रयोग, शारीरिक हिंसा वा वातावरणमा खुलासा गर्ने कार्य) । बालन्याय प्रक्रियामा तिनको सहभागिता नै बालबिज्याँईकर्ताका लागि हानिकारका हुन सक्छ; त्यसैले, “हानिलाई वर्जित गर्ने” शब्दावलीलाई पहिलो पटकमा नै सकेसम्म हानि कम गर्ने साथसाथै अतिरिक्त र अनुचित हानि नगर्ने व्यापक अर्थमा व्याख्या गरिनु पर्छ । बालविज्याँईकर्ताको राज्य र समाजप्रतिको अभिवृत्तिलाई सघन तरिकाले प्रभाव पार्न सक्ने भएकाले यो कुरा कानुन कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरुसँगको प्रारम्भिक सम्पर्कमा विशेष महत्वपूर्ण हुन्छ । अझ, अन्य थप हस्तक्षेपको सफलता यस्तो प्रारम्भिक सम्पर्कमै निर्भर हुन्छ । यस्ता अवस्थाहरुमा समानुभूतिभाव र दयाशील दृढनिश्चयता महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

११. दिशान्तरण

११.१ उपयुक्त भएसम्म, नियम १४.१ मा उल्लिखित सक्षम अधिकारीद्वारा औपचारिक पुर्पक्ष गर्ने प्रक्रियातर्फ नलागी बाल कसुरदारलाई समाल्ने कुरामा विचार गरिनेछ ।

११.२ बालबिज्याँईकर्ताको मुद्दा हेर्ने प्रहरी, अभियोजन वा अन्य एजेन्सीलाई आफ्नो कानुनी प्रणाली सो प्रयोजनका लागि कायम गरिएका सर्त र आधारबमोजिम र यस नियमावलीमा रहेका सिद्धान्तबमोजिम समेत औपचारिक सुनुवाईको उपचारविनै, तिनका तजबिजमा, यस्ता मुद्दा निप्टारा गर्न सशक्त तुल्याइनेछ ।

११.३ उपयुक्त सामुदायिक वा अन्य सेवामा पठाउने कुरा समावेश रहेको कुनै पनि दिशान्तरका लागि बालबिज्याँईकर्ता, वा निजका आमाबाबु वा संरक्षकको मन्जुरी चाहिनेछ, तर निवेदन परेमा यसरी मुद्दा पठाउने गरी भएको निर्णय सक्षम अधिकारीबाट पुनरावलोकन गरिने विषय हुनेछ ।

११.४ बालबिज्याँईकर्ताको मुद्दाको तजबिजी समाधानलाई सहजता प्रदान गर्नका लागि अस्थायी सुपरिवेक्षण तथा मार्गनिर्देशन, प्रतिपूर्ति, र पीडितलाई क्षतिपूर्तिजस्ता सामुदायिक कार्यक्रमहरुको व्यवस्था गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

फौजदारी न्याय कारबाई प्रक्रियाबाट अलग्याउने र बारम्बार सामुदायिक सहयोग सेवामा पुनर्निर्दिष्ट गर्ने – दिशान्तर – थुप्रै कानुनी प्रणालीहरुमा औपचारिक तथा अनौपचारिक आधारमा साझा रुपमा अभ्यास गरिएकोछ । यस अभ्यासले बालन्याय प्रशासनमा पछिल्ला कारबाई प्रक्रियाका नकारात्मक असर (उदाहरणका लागि, दोषसाबित र सजायको दाग) लाई रोक्नका

लागि टेवा दिन्छ। धेरै मुद्दामा अहस्तक्षेप नै उत्तम प्रतिक्रिया वा प्रत्युक्ति हुन सक्छ। यसरी दिशान्तर, सुरूमै र वैकल्पिक सेवा (सामाजिक) नसाधिकनै उत्तम प्रतिक्रिया हुन सक्छ। कम गम्भीर प्रकृतिको कसुर भएको र परिवार, विद्यालय वा अन्य अनौपचारिक सामाजिक नियन्त्रण भएका संस्थाहरुले उचित र रचनात्मक तरिकाले पहिले नै प्रतिक्रिया जनाइसकेका वा जनाउन सक्ने ठाउँमा यस्तो कुरा विशेष गरी हुन सक्छ।

नियम ११.३ मा प्रस्तुत भएअनुरुप अन्य उपाय निर्णय गर्दाको कुनै पनि विन्दुमा प्रहरी, मुद्दा चलाउने अधिकारी वा न्यायालय, न्यायाधिकरण, समिति वा परिषद जस्ता अन्य संस्थाहरुद्वारा दिशान्तरको प्रयोग हुन सक्छ। सम्बन्धित व्यवस्थाका नियम र नीतिअनुरुप तथा यस नियमावलीसँग मेल खाने गरी एक, धेरै वा सबै अधिकारीले यसको अभ्यास गर्न सक्छन्। यसरी दिशान्तरलाई महत्वपूर्ण औजारको रुपमा लिंदै, यसलाई खालि साना मुद्दाहरुमा मात्र सीमित राख्न आवश्यक छैन।

नियम ११.३ ले सुझाएको दिशान्तरा–उपायका लागि किशोर कसुरदार (वा आमाबाबु वा संरक्षक) को मन्जुरी लिनुपर्ने महत्वपूर्ण आवश्यकतालाई जोड दिन्छ। (यस्तो मन्जुरी नलिई सामुदयिक सेवातर्फको दिशान्तरको उपाय जबरजस्त श्रमको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको विपरीत हुन्छ।) यस मन्जुरीलाई चुनौति दिन नपाइने अवस्थामा भने राखिनु हुन्न किनभने कहिलेकाँही बालविज्याँईकर्ताको पक्षबाट खालि नैराश्यकै कारणले यस्तो मन्जुरी नदिइएको हुन्छ। दिशान्तर प्रक्रियाका सम्पूर्ण तहमा बलप्रयोग र त्रासको सम्भावनालाई कम गर्न ध्यान दिनु पर्ने कुरालाई यस नियमले जोड दिन्छ। दिशान्तर कार्यक्रमलाई मन्जुरी दिन आफूमा दबाब परेको भावना (उदाहरणका लागि, न्यायालयमा हुने उपस्थितिबाट जोगाउन) बालविज्याँईकर्तामा आउन दिनु हुँदैन वा दबाब दिनु हुँदैन। यसरी बालकसुरदारका बारेमा “निवेदन दिएपछि कुनै सक्षम अधिकारी” ले गरेको निर्णयको औचित्यको वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्न व्यवस्था गरिनु पर्दछ भन्ने कुराको वकालत गरिन्छ। (“सक्षम अधिकारी” नियम १४ मा उल्लेखित व्यक्तिभन्दा भिन्दै हुन सक्छ)

समुदायमा आधारित दिशान्तरको स्वरुपमा बालन्याय प्रक्रियाको व्यवहारिक विकल्पको व्यवस्थालाई नियम ११.४ ले सिफारिस गरेकोछ। पीडितलाई प्रतिपूर्ति/प्रतिभरण दिएर मामिला टुङ्ग्याउने र भविष्यमा कानुनको पालना नहुने कुरालाई अस्थायी सुपरिवेक्षण र मार्गदर्शनबाट जोगाउने कार्यक्रम विशेषतः सिफारिस गरिएका छन्। हरेक मामिला विशेषको अवस्थाले बढी गम्भीर कसुरहरु भएका अवस्था (उदाहरणका लागि पहिले कसुर, पूरै दबाबमा परी गरिएको कार्य आदि) मा पनि दिशान्तरलाई अपनाउन उचित बनाउँछन्।

१२. प्रहरीभित्र विशेषज्ञता

१२.१ आफ्ना कार्य कुशल तरिकाले पूरा गर्नका लागि बालविज्याँईकर्तालाई समाल्ने वा बालअपराध रोकथाम कार्यमा प्राथमिक रुपमा संलग्न प्रहरी अधिकारीहरुलाई विशेष तरिकाले निर्देशित गरिने र तालिम दिइनेछ। सो प्रयोजनका लागि ठूला सहरमा विशेष प्रहरी एकाई स्थापना गरिनु पर्छ।

टिप्पणी

नियम १२ ले बालन्यायको कार्यान्वयनमा संलग्न सबै कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका लागि विशेषीकृत तालिमको आवश्यकताप्रति ध्यान आकृष्ट गर्दछ। अल्पवयस्क न्याय व्यवस्थासँग सम्पर्क हुने पहिलो विन्दु प्रहरीहरु हुन् भने तिनले सुसूचित रुपमा र उचित तरिकाले कार्य गर्नुपर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ।

सहरीकरण र कसुरबीचको सम्बन्ध स्पष्टतः जटिल हुँदा खास गरी तीब्र र योजनारहित रुपमा ठूला सहरहरुको वृद्धिसँगै अल्पवयस्क अपराधको वृद्धि पनि गाँसिएको छ। त्यसैले यस अध्यालेख (जस्ता नियम १.६) मा रहेका खास सिद्धान्तहरुको कार्यान्वयनको हितमा मात्र नभई अझ सामान्यतः बालकसुरको रोकथाम र नियन्त्रण तथा अल्पवयस्क कसुरदारहरुप्रतिको व्यवहारमा सुधार गर्नका लागि पनि विशेषीकृत प्रहरी एकाई अत्यावश्यक हुन्छन्।

१३. थाती पुर्पक्षको थुना

१३.१ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनालाई अन्तिम उपायका रुपमा र एकदमै छोटो अवधिका लागि मात्र प्रयोग गरिनेछ ।

१३.२ सम्भव भएका बेला, थाती पुर्पक्षको थुनछेकलाई निकट सुपरिवेक्षण, सघन उपचारात्मक स्याहार, परिवार वा शैक्षिक स्थान वा घरमा राख्नेजस्ता वैकल्पिक उपायद्वारा प्रतिस्थापित गरिनेछ ।

१३.३ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनाअन्तर्गत रहेका बालविज्याँईकर्ताहरु संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएको बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीले दिएका सबै अधिकार र प्रत्याभूतिको हकदार हुनेछन् ।

१३.४ पुर्पक्ष थाती रहेको थुनाअन्तर्गत रहेका बालविज्याँईकर्तालाई वयस्कबाट अलग्ग राखिनेछ र छुट्टै संस्था वा वयस्कलाई पनि राखिएको संस्थाको छुट्टै खण्डमा थुनिनेछ ।

१३.५ हिरासतमा रहँदा, बालविज्याँईकर्ताले हेरचाह, संरक्षण तथा तिनका उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्वका हिसाबले चाहिने सामाजिक, शैक्षिक, व्यावसायिक, मनोवैज्ञानिक, चिकित्सात्मक तथा शारीरिकजस्ता सबै आवश्यक व्यक्तिगत मद्दत प्राप्त गर्नेछन् ।

टिप्पणी

पुर्पक्ष बाँकी भई थुनामा राखिएको बालविज्याँईकर्ताको “आपराधिक मिश्रण” को खतरालाई कम आँकिनु हुँदैन । अतः वैकल्पिक उपायहरुको आवश्यकतालाई जोड दिइनु पर्छ । यसो गरेर नियम १३.१ ले अल्पवयस्कको हितमा यस्तो थुनालाई प्रतिस्थापन गर्न नयाँ तथा प्रवर्तनात्मक उपायहरुको तर्जुमालाई प्रोत्साहित गर्छ । जाँचबुझअघिको थुनाअन्तरगतका अल्पवयस्कलाई बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध विशेषतः धारा ९ र धारा १० प्रकरण २ (ख) तथा ३ का सम्पूर्ण अधिकार र प्रत्याभूति प्राप्त हुन्छन् ।

नियम १३.४ ले राज्यहरुलाई कम्तीमा यस नियममा प्रभावकारी भनेर उल्लेख भएका उपाय वयस्क कसुरदारहरुको नकारात्मक प्रभावविरूद्ध अवलम्बन गर्नलाई कुनै रोक लगाउँदैन ।

सम्बोधन गर्नुपर्ने किशोर थुनुवा (उदाहरणका लागि, महिला वा पुरूष, दुर्व्यसनी, जँड्याहा, मनोरोगी बालविज्याँईकर्ता, पक्राउ आदिको प्रतिघातबाट पीडित कम उमेरका व्यक्तिका निमित्त) का खास आवश्यकताप्रति बृहद् मात्रामा ध्यानाकृष्ट गराउन आवश्यक हुन सक्ने सहयोग विभिन्न प्रकारले आवश्यक हुन सक्छन् ।

कम उमेरका थुनुवाको शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक चारित्रिक विभिन्नताले वर्गीकरणका उपाय आवश्यक बनाउन सक्छ, जसले गर्दा केहीलाई, पीडितीकरणको वर्जन र अझ उपयुक्त मद्दत दिँदै, बाँकी पुर्पक्षका लागि अलग्गै राख्नु पर्ने हुन्छ ।

कसुरको रोकथाम र कसुरदारप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारसम्बन्धी छैटौं राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसले बालन्यायको मापदण्डसम्बन्धी सङ्कल्पलेख ४ मा नियमावलीले अन्य कुराका अतिरिक्त अन्तिम उपायको रुपमा मात्र थाती पुर्पक्षका थुनाको प्रयोग गर्नु पर्छ भनेर तोकेको छ, वयस्क थुनुवाको नकारात्मक प्रभावको असर पर्ने गरी थुनागत सुविधामा कम उमेरका थुनुवालाई राखिनु हुँदैन र खास गरी तिनको विकास–चरणका हुर्कदो आवश्यकतालाई सर्वदा ध्यानमा राख्नु पर्छ ।

भाग-३
न्यायनिरुपण र निप्टारा

१४. न्याय दिने सक्षम अधिकारी

१४.१ दिशान्तर (नियम ११ अन्तरगत) नगरिएमा बाल कसुरदारको मामिला सक्षम अधिकारीले (अदालत, न्यायाधिकरण, समिति, परिषद् आदि) स्वच्छ र न्यायोचित र पुर्पक्षका सिद्धान्तअनुसार हेर्नेछन् ।

१४.२ कारबाई प्रक्रिया बालविज्याँईकर्ताको सर्वोत्तम हितअनुकूल रहनेछ र बालविज्याँईकर्तालाई त्यसमा स्वतन्त्रतापूर्वक सहभागी हुन र आफ्ना कुरा व्यक्त गर्न पाउने गरी सुझबुझपूर्ण वातावरणमा सञ्चालन हुनेछ ।

टिप्पणी

न्यायनिरुपण अधिकारी भनेर विश्वव्यापी रुपले वर्णन हुने सक्षम निकाय वा व्यक्तिको परिभाषा तर्जुमा गर्न कठिन छ। "सक्षम अधिकारी" को अर्थमा पेसागत तथा सामान्य न्यायायुक्तका साथै प्रशासनिक समिति (उदाहरणका लागि स्कटेली र स्क्याण्डिनाभियाली व्यवस्था) अथवा न्याय दिने प्रकृतिका अन्य बढी अनौपचारिक समुदाय तथा विवादनिरुपण एजेन्सी वा न्यायाधिकरणको (एकजना न्यायाधीश वा धेरै सदस्यहरुले बनेको) आसन ग्रहण गर्ने व्यक्तिहरु समावेश हुन्छन्।

बाल कसुरदारलाई हेर्ने कारबाई प्रक्रियाले उचित कानुनी प्रक्रिया भनेर चिनिने कारबाई प्रक्रियाअन्तरगत कुनै पनि फौजदारी प्रतिवादीका लागि औसत सर्वव्यापी रुपले लागू हुने न्यूनतम मापदण्डकै अनुसरण गर्ने गर्दछ। उचित प्रक्रियाअनुसार "स्वच्छ र न्यायोचित पुर्पक्ष" ले निर्दोषताको पूर्वामान, साक्षीको उपस्थिति र परीक्षण, सामान्य कानुनी प्रतिरक्षा, मौन बस्ने अधिकार, पुर्पक्षमा अन्तिम कुरा भन्ने अधिकार, पुनरावेदन गर्ने अधिकार आदि (नियम ७.१ पनि हेर्नुहोस्) जस्ता आधारभूत संरक्षणलाई समावेश गर्दछ।

१५. कानुन व्यवसायी, आमाबाबु तथा संरक्षक

१५.१ कारबाई प्रक्रिया अवधिभर बालविज्याँईकर्तालाई कानुनी सल्लाहकारको प्रतिनिधित्व गराउने वा मुलुकमा सहायताको व्यवस्था भएमा निःशुल्क कानुनी सहयोगका लागि निवेदन दिने अधिकार हुनेछ।

१५.२ आमाबाबु वा संरक्षकको कारबाई प्रक्रियामा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ र बालविज्याँईकर्ताको हितका लागि सक्षम अधिकारीले तिनलाई उपस्थित गराउन चाहन सक्नेछन्। तर, बालविज्याँईकर्ताको हितमा यस्तो अनुपस्थिति आवश्यक देखिने कारण भएमा सक्षम अधिकारीले तिनको सहभागितालाई इन्कार गर्न भने सक्नेछन्।

टिप्पणी

बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको नियम ९३ मा पाइएसरहको शब्दावली नियम १५.१ ले प्रयोग गरेकोछ। बालविज्याँईकताको कानुनी सहयोगलाई आश्वस्त पार्न कानुन व्यवसायी र निःशुल्क कानुनी सहयोग आवश्यक हुन्छन् भने नियम १५.२ मा देखाइए अनुरुप आमाबाबु वा संरक्षकले सहभागी हुने अधिकारलाई बालविज्याँईकर्ताको कारबाई प्रक्रियाको अवधिभर विस्तार हुने कार्यलाई सामान्य मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक सहयोगका रुपमा हेरिनु पर्छ।

मुद्दाको पर्याप्त निप्टाराका लागि सक्षम अधिकारीले गर्ने खोजीलाई खास गरी बालविज्याँईकर्ताका कानुनी प्रतिनिधिहरुको सहयोगबाट (अथवा त्यस कुराका लागि बालविज्याँईकर्ताले विश्वास गर्न सक्ने र साँच्चै विश्वास गर्ने अन्य व्यक्तिगत सहयोग) फाइदा पुग्न सक्छ। पुर्पक्ष प्रक्रियामा आमाबाबु वा संरक्षकको उपस्थितिले नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेमा, तिनले बालविज्याँईकर्ताप्रति वैरभाव देखाएमा यस्तो चासोलाई धक्का पुग्छ, त्यस कारण तिनको सम्भावित अनुपस्थितिलाई व्यवस्थित गरिनु पर्छ।

१६. सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदन

१६.१ सक्षम अधिकारीबाट गरिने न्यायिक निरुपणलाई सहज तुल्याउनका लागि, सामान्य मामिलाबोहक, सबै मुद्दामा सक्षम अधिकारीले सजाय निर्धारण अगावै अन्तिम निप्टारापूर्व बालविज्याँईकर्ता रहेको पृष्ठभूमि तथा सो कसुर भएको परिस्थितिको उचित रुपमा अनुसन्धान गरिनेछ।

टिप्पणी

सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदनहरु (सामाजिक प्रतिवेदन वा सजायपूर्वका प्रतिवेदन) बालविज्याँईकर्ता संलग्न भएको अधिकांश कानुनी कारबाईका लागि अपरिहार्य सहयोग हुन्। सामाजिक तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि, विद्यालय जीवन, शैक्षिक अनुभवजस्ता बालविज्याँईकर्ता बारेका सान्दर्भिक तथ्यबारे सक्षम अधिकारीलाई सूचना दिइनु पर्छ। यस उद्देश्यका लागि कुनै न्याय प्रणालीले खास सामाजिक सेवा वा न्यायालय वा समितिसँग सम्बद्ध कर्मचारीको प्रयोग गर्छ। दण्डपरीक्षण अधिकारी वा सुपरिवेक्षकसमेत

अन्य कर्मचारीले त्यही कार्य गर्न सक्छन् । अतः योग्य प्रकृतिका सामाजिक जाँचबुझ प्रतिवेदन दिने पर्याप्त सामाजि सेवा प्राप्त हुनुपर्ने कुरा यस नियमका लागि आवश्यक छ ।

१७. न्यायनिरुपण र निप्टाराका निर्देशक सिद्धान्त

१७.१ सक्षम अधिकारीको निप्टारानिर्णय निम्न सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनेछ :-

(क) लिइएका प्रतिक्रिया सधैं परिस्थिति र कसुरको गम्भीरताको मात्रामा मात्र समानुपातिक नभई बालविज्याँईकर्ताका परिस्थिति र आवश्यकताका साथै समाजको आवश्यकताको मात्रामा पनि समानुपातिक हुनेछ ।

(ख) बालविज्याँईकर्ताको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता माथिको रोकटोक होसियारीपूर्वक विचार गरेपछि मात्र अवलम्बन गरिनेछ र सकेसम्म न्यूनतममा सीमित हुनेछ ।

(ग) अन्य व्यक्तिविरूद्धको हिंसामा संलग्न हुने गम्भीर कार्यको वा अन्य गम्भीर कसुर गर्न निरन्तर दृढता देखाएको कुरा निरुपित गर्नुपर्ने भएमा र अन्य उचित बिकल्प नभएको अवस्थामा मात्र बालविज्याँईकर्तालाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाइनेछ ।

(घ) बालविज्याँईकर्ताको भलाई निजको मुद्दाको विचार गर्ने कुरामा मार्गदर्शक तत्व हुनेछ ।

१७.२ बालविज्याँईकर्ताले गरेको कुनै पनि कसुरका लागि मृत्युदण्ड दिइनेछैन ।

१७.३ बालविज्याँईकर्तालाई शारीरिक सजाय दिइनेछैन ।

१७.४ सक्षम अधिकारीलाई कुनै पनि बेला कारबाई प्रक्रिया टुङ्ग्याउने अधिकार हुनेछ ।

टिप्पणी

किशोरहरुको न्याय दिने कार्यका लागि मार्गदर्शनको तर्जुमा गर्ने कार्यमा मुख्य कठिनाई दार्शनिक प्रकृतिबाट समाधान नहुने विद्यमान रहने विवादबाट उत्पन्न हुन्छ, जुन निम्नानुसारका छन् :–

(क) पुनःस्थापनविरूद्ध खाँटी दण्ड

(ख) सहयोगविरूद्ध दमन र सजाय

(ग) व्यक्तिगत मुद्दाको एकल गुणदोष विरूद्ध आमसमाजको संरक्षणअनुसारको प्रतिक्रिया

(घ) आमनिरोधविरूद्ध व्यक्तिगत अक्षमकरण ।

यी दृष्टिकोणबीचको अन्तरविरोध वयस्कका मुद्दामा भन्दा बालविज्याँईकर्ताको मुद्दामा बढी स्पष्ट हुनु पर्छ । बालविज्याँईकर्ताको मुद्दाबाट देखिने विभिन्न कारण र प्रत्युक्ति वा प्रतिक्रियाले गर्दा यस्ता विकल्पहरु जटिलतापूर्वक अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् ।

बालन्यायको कार्यान्वयनका लागि कुन दृष्टिकोण अपनाउने भनी किटान गर्नु न्यूनतम मापदण्डगत नियमावलीको कार्य होइन बरू अन्तर्राष्ट्रिय रुपले स्वीकृत सिद्धान्तअनुरुप सारै निकट हुने दृष्टिकोणलाई तोक्नु हो । अतः नियम १७.१ खास गरी उपप्रकरण क र ग मा स्थापित अत्यावश्यक तत्वहरुलाई साझा आरम्भ विन्दु सुनिश्चित गर्ने मुख्यतः व्यावहारिक मार्गदर्शनका रुपमा बुझिनु पर्छ; सम्बन्धित अधिकारीले (नियम ५ पनि हेर्नुहोस्) ध्यान दिएमा बाल कसुरदारहरुका आधारभूत अधिकारहरुको संरक्षण गर्न विशेषतः व्यक्तिगत विकास र शिक्षाका आधारभूत अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने कार्यमा उल्लेखनीय रुपले योगदान पुर्‍याउन सक्छन् ।

कडाईका साथ दण्डात्मक दृष्टिकोण राख्नु उपयुक्त छैन भन्ने कुरा नियम १७.१ (ख) ले अर्थ्याउँछ । वयस्कहरुको मुद्दामा र सम्भवतः बालविज्याँईकर्ताले गरेको केही गम्भीर कसुरको मुद्दामा खाँटी दण्ड र प्रतिशोधात्मक बन्देजको केही तुक हुन्छ भनेर विचार गर्न सकिन्छ भने बालविज्याँईकर्ताका मुद्दामा कम उमेरका व्यक्तिहरुको भलाई र भविष्य सुरक्षित पार्ने विचारले नै प्राथमिकता पाउनु पर्छ ।

छैटौं राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ८ सँग मिल्ने गरी कलिलो उमेरका व्यक्तिहरुको बास्तविक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने कुरा ध्यानमा राखी सकेसम्म अधिकतम सीमासम्म संस्थापनाकरणका विकल्पहरुको प्रयोग गर्ने कुरालाई नियम १७.१ (ख) ले प्रोत्साहित गर्छ । यसरी सार्वजनिक सुरक्षालाई ध्यानमा राखी विद्यमान वैकल्पिक दण्डभारका दायराको पूर्ण प्रयोग गर्नु पर्छ र नयाँ वैकल्पिक दण्डभारको विकास गर्नु पर्छ । निलम्बित सजाय, सर्तयुक्त सजाय, समितिका आदेश र अन्य निप्टारामार्फत सक्दो उच्चतम सीमासम्म दण्डपरीक्षण छुटकारा (प्रोबेसन) दिइनु पर्छ ।

सार्वजनिक सुरक्षालाई जोगाउने अन्य कुनै उपयुक्त प्रतिक्रिया नभएसम्म बालविज्याँईकर्ताको मुद्दामा कैदलाई छल्न लक्षित छैटौं कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ४ मा भएको एक मार्गदर्शक सिद्धान्तसँग नियम नियम १७.१ (ग) मेल खान्छ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ प्रकरण ५ अनुरुप धारा १७.२ मा मृत्युदण्डलाई निषेध गर्ने व्यवस्था छ ।

शारीरिक सजायविरूद्धको व्यवस्था नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ७ र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरूद्धको महासन्धि तथा बालअधिकार महासन्धिअनुरुप छ ।

कारबाई प्रक्रियालाई कुनै पनि बेला रोक्न सक्ने अधिकार (नियम १७.४) बाल कसुरदारलाई समाल्नमा अन्तर्निहित विशिष्टता हो, हो जुन वयस्कका लागि अस्वीकार्य हुन्छ । सक्षम अधिकारीलाई कुनै पनि बेला मुद्दा सर्वोत्तम निप्टारा नै हस्तक्षेपको पूर्ण समाप्ति हो भन्ने परिस्थितिले ज्ञात गराउछ ।

१८. निप्टाराका विभिन्न उपाय

१८.१ सकेसम्म उच्चतम हदमा संस्थापनाकरणलाई त्याग्ने लचकताका लागि, सक्षम अधिकारीलाई निप्टाराका बिभिन्न उपायहरु उपलब्ध गराइनेछ । केहीलाई मिश्रित गर्न सकिने यस्ता उपायहरुमा निम्न कुरा समेटिनेछन् :–

- (क) हेरचाह, मार्गदर्शन र निरीक्षण आदेश,
- (ख) दण्डपरीक्षण,
- (ग) सामुदायिक सेवा आदेश,
- (घ) वित्तीय दण्ड, क्षतिपूर्ति र हर्जाना,
- (ङ) अन्तरमाध्यमिक तथा अन्य उपचार आदेश,
- (च) समूहगत विमर्श र त्यस्तै क्रियाकलापमा सहभागी हुने आदेश,
- (छ) लालनपालन, समुदायगत बसोबास वा अन्य शैक्षिक स्थानसँग सम्बन्धित आदेश,
- (ज) अन्य सान्दर्भिक आदेश ।

१८.२ निजको मुद्दाको परिस्थितिले आवश्यक नबनाएसम्म बालविज्याँईकर्तालाई पैत्रिक सुपरिवेक्षणबाट आंशिक वा पूर्ण कुनै रुपमा पनि अलग्याइनेछैन ।

टिप्पणी

नियम १८.१ ले विभिन्न कानुनी व्यवस्थामा निक्कै व्यवहार गरिएका र सफल प्रमाणित भएका कुनै महत्वपूर्ण प्रत्युक्ति वा प्रतिक्रिया र दण्डभारलाई क्रमिक रुपमा राख्ने प्रयास गर्छ । समग्रमा तिनले अन्य ठाउँमा तिनको फैलाउने र थप विकास गर्ने प्रतिबद्ध राय प्रतिनिधित्व गर्छन् । केही क्षेत्रमा पर्याप्त कर्मचारीको सम्भावित कमीका कारणले नियमले कर्मचारी राख्ने आवश्यकतालाई खुलाउँदैनन् । ती क्षेत्रमा कम कर्मचारी चाहिने उपायहरुलाई प्रयोगमा ल्याउन वा विकास गर्न सकिन्छ ।

नियम १८.१ मा दिएका उदाहरणहरुमा, साझा रुपमा, वैकल्पिक व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समुदायप्रतिको भर व्यक्त र त्यसका लागि आग्रह गरिएको छ । सामुदायमा आधारित सुधार वा शुद्धीकरण धेरै पक्षमा परम्परागत उपाय हो । त्यस आधारमा समुदायमा आधारित सेवा प्रदान गर्न सम्बन्धित अधिकारीहरु प्रोत्साहित हुनु पर्छ ।

नियम १८.२ ले आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १० प्रकरण १ अनुसार समाजको प्राकृतिक र आधारभूत एकाई – परिवार – को महत्वलाई दर्साउँछ । परिवारभित्र आफ्ना बालबालिकाको हेरचाह र सुपरिवेक्षण गर्ने आमाबाबुको अधिकार मात्र होइन दायित्व पनि हो । त्यसैले बालबालिकालाई तिनका आमाबाबुबाट अलग राख्ने कुरा अन्तिम उपाय हो भन्ने कुरा नियम १८.२ ले व्यवस्था गरेकोछ । मुद्दाको तथ्य यो गम्भीर पाइला (उदाहरणका लागि, बालदुर्व्यसन) स्पष्टतः खोज्ने खालको भएमा मात्र यसलाई अपनाउन खोज्नु पर्छ ।

१९. संस्थाकरणको सारै कम सम्भाव्य प्रयोग

१९.१ बालविज्याँईकर्तालाई कुनै पनि संस्थारुपमा राख्ने कुरा सधैं अन्तिम उपायको निप्टारास्वरुप र न्यूनतम आवश्यक अवधिका लागि हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रगतिशील अपराधशास्त्रले संस्थागतको सट्टा गैरसंस्थागत व्यवहारको प्रयोगको वकालत गर्दछ । संस्थाकरणको तुलनामा संस्थाकरणको सफलता साह्रै कम पाइएकोछ । संस्थागत परिवेशभित्र सामना गर्नु नै पर्ने देखिएका व्यक्तिमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई प्रस्टतः उपचारप्रयासबाट सन्तुलनमा राख्न सकिन्न । यो मामिला नकारात्मक प्रभावको जोखिममा रहने बालविज्याँईकर्तामा विशेष रहन्छ । अझ, नकारात्मक प्रभावहरुले स्वतन्त्रतामा घाटा पार्ने मात्र होइन तिनका विकासका प्रारम्भिक चरणका कारण वयस्कका लागि भन्दा बालविज्याँईकर्तालाई निश्चय नै बढी तीव्र हुने सामान्य सामाजिक वातावरणबाट पनि अलग्याउँछ ।

नियम १९ ले संस्थाकरणलाई दुई सन्दर्भमा नियन्त्रण गर्ने लक्ष्य राखेको छ : परिमाणमा (अन्तिम उपाय) र समयमा (न्यूनतम आवश्यक अवधि) । छैटौं राष्ट्रसंघीय कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ४ का आधारभूत मार्गदर्शक सिद्धान्तमध्ये एकलाई नियम १९ ले प्रतिविम्बित गर्दछ । अन्य उपयुक्त उपाय नभएका अवस्थामा बाहेक बाल कसुरदारलाई कैद गरिनु हुँदैन । त्यसैले बालविज्याँईकर्ताको संस्थाकरण गर्नुपर्ने भएमा बन्धनका लागि विशेष संस्थागत व्यवस्थासँगै र कसुरदार, कसुर र संस्थागत प्रकारमा भएका विभिन्नतालाई ध्यानमा राखी सकेसम्म कम मात्रामा स्वतन्त्रताको घाटालाई सीमित गरिनुपर्ने कुराको वकालत यस नियमले गर्दछ । वास्तवमा “बन्द” संस्थालाई भन्दा “खुला” लाई प्राथमिकता दिनु पर्छ । अझ कुनै पनि सुविधा बन्दीगृह प्रकारको भन्दा पनि सुधार वा शुद्धीकरण गर्ने वा शैक्षिक प्रकारको हुनु पर्छ ।

२०. अनावश्यक ढिलाइको अन्त्य

२०.१ अनावश्यक विलम्ब नगरी प्रत्येक मुद्दा प्रारम्भबाटै शीघ्रतापूर्वक अगाडि बढाइनेछ ।

टिप्पणी

बालविज्याँईकर्ताको मुद्दामा औपचारिक कारबाई प्रक्रियाको छिटो सञ्चालन परम चासोको विषय हो; अन्यथा कारबाई प्रक्रिया र निर्णयबाट प्राप्त गर्न सकिने कुनै पनि राम्रा कुरा जोखिममा पर्छ । समय बित्दै जाँदा, असम्भवै नभए पनि, बालविज्याँईकर्ताले बौद्धिक तथा मनोवैज्ञानिक दुवै हिसाबले कारबाई प्रक्रिया र निर्णयलाई कसुरसँग जोड्न बढो कठिनाई अनुभव गर्न थाल्नेछन् ।

२१. अभिलेख

२१.१ बाल कसुरदारको अभिलेख बिल्कुलै गोप्य राखिनेछ र तेस्रो पक्षका लागि बन्द रहनेछ । नप्टाराका वेला र निप्टारासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको वा विधिवत् अधिकार पाएका व्यक्तिसम्म मात्र यस्तो अभिलेखको पहुँचलाई सीमित तुल्याइनेछ ।

२१.२ बाल कसुरदारको अभिलेखलाई उही कसुरदार संलग्न भएको वयस्कको कारबाई प्रक्रियाको पछिल्लो मुद्दामा प्रयोग गरिनेछैन ।

टिप्पणी
यस नियमले अभिलेख वा फाइलसँग गाँसिएका परस्पर बाझिएका स्वार्थ : नियन्त्रणमा सुधार ल्याउने प्रहरी, अभियोजन र अन्य अधिकारीहरुको हितविरूद्ध बाल कसुरदारका हितबीच सन्तुलन हासिल गर्न प्रयास गरेकोछ। (नियम ८ पनि हेर्नुहोस्)। "विधिवत् अधिकार पाएका व्यक्ति" मा सामान्यतः अन्यबीच अनुसन्धानकर्ता पनि समेटिन्छन्।

२२. व्यावसायिकता तथा तालिमको आवश्यकता

२२.१ बालविज्याँईकर्ताको मुद्दा हेर्नमा संलग्न रहने सबै कर्मचारीको आवश्यक व्यावसायिक सक्षमता स्थापना गर्न र कायम राख्न व्यावसायिक शिक्षा, सेवाकालीन तालिम, पुनर्तागजी र निर्देशनका अन्य उचित तरिकाहरूको उपयोग गरिनेछ।

२२.२ बालन्यायका कर्मचारीहरुले बालन्याय प्रणालीको सम्पर्कमा आउने बालविज्याँईकर्ताको विविधतालाई प्रतिविम्बित गर्नेछन्। बालन्यायका एजेन्सीहरुमा महिला र अल्पसङ्ख्यकहरुको उचित प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न प्रयास गरिनेछन्।

टिप्पणी
निर्णयका लागि सक्षम अधिकारीहरु विभिन्न पृष्ठभूमि भएका हुन सक्छन् (बेलायत तथा उत्तरी आयरल्यान्डका एकीकृत अधिराज्य र बेलायती न्याय प्रणालीबाट प्रभावित क्षेत्रहरुका मेजिस्ट्रेट रोम कानुन प्रणाली प्रयोग गरिरहेका देश र तिनबाट प्रभावित क्षेत्रमा कानुनी रुपले तालिमप्राप्त न्यायाधीश, अन्यत्र निर्वाचित वा नियुक्त साधारण व्यक्ति वा कानुनविद, समुदायमा अधारित समितिका सदस्य आदि) कानुन, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान, कसुरशास्त्र तथा व्यावहारिक विज्ञानहरुमा न्यूनतम तालिममा यी सबै अधिकारीले पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसलाई सँगठनात्मक विशिष्टीकरण र सक्षम निकायको स्वतन्त्रता जत्तिकै महत्वपूर्ण मानिएको छ। सामाजिक कार्यकर्ता र दण्डपरीक्षण अधिकारीका लागि बालकसुरदारलाई हेर्ने कुनै पनि कार्यको उत्तरदायित्व लिने पूर्वाधारका रुपमा पेसागत विशिष्टीकरणलाई आवश्यकता राख्नु अव्यावहारिक हुन पनि सक्छ। अतः पेसागत सेवाकालीन प्रशिक्षण न्यूनतम योग्यता नै हुन जान्छ।

बालन्यायको निष्पक्ष र प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न पेसागत योग्यता अति आवश्यक कारक हुन सक्छ। त्यस्तै कर्मचारीको नियुक्ति, पदोन्नति र पेसागत तालिमलाई सुधार गर्ने तथा आफ्ना कार्यकलाप ठीकसँग सम्पन्न गर्न तिनलाई सक्षम पार्ने आवश्यक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन आवश्यक छ।

बालन्याय प्रशासनमा निष्पक्षता प्राप्त गर्न बालन्यायका कर्मचारीको छनोट, नियुक्ति र पदोन्नतिमा सबै राजनीतिक, सामाजिक, लैङ्गिक, जातीय, धार्मिक, साँस्कृतिक वा अन्य कुनै पनि प्रकारको भेदभावलाई प्रवेश गर्न दिनु हुँदैन। यो कुरा छैटौं कङ्ग्रेसले सिफारिस गरेको थियो। अझ, छैटौं कङ्ग्रेसले फौजदारी न्याय प्रणालीका कर्मचारीका रुपमा महिलाको स्वच्छ र समान व्यवहार निश्चित गर्न सदस्य राष्ट्रलाई आह्वान गर्‍यो र बालन्याय प्रशासनमा महिला कर्मचारीको नियुक्ति, तालिम र पदोन्नतिलाई सघाउ पुर्‍याउन विशेष उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने सिफारिस गरेकोछ।

भाग-४
गैरसंस्थागत उपचार

२३. निप्टाराको प्रभावकारी कार्यान्वयन

२३.१ माथि नियम १४.१ मा उल्लेख गरिएअनुसार सक्षम अधिकारीको आदेशको अधिकारी आफै वा परिस्थितिले आवश्यक पारेअनुसार अन्य केही अधिकारीबाट कार्यान्वयनका लागि उचित व्यवस्था गरिनेछ।

२३.२ यस्ता व्यवस्थामा यस नियमावलीमा रहेका सिद्धान्तहरुअनुरुप त्यस्ता फेरबदल निर्धारण हुने गरी समक्ष अधिकारीले समयसमयमा आवश्यक ठानेअनुसार आदेशलाई फेरबदल गर्ने अधिकार यस्ता परिवर्तन गर्ने अधिकार समावेश हुनेछ।

टिप्पणी
वयस्कहरुको मुद्दाको भन्दा बालविज्याँईकर्ताहरुको मुद्दाको निप्टाराले लामो समयसम्मका लागि कसुरदारको जीवनलाई प्रभाव पार्न सक्छ। यसरी प्रथमतः मुद्दा छिन्ने सक्षम अधिकारीसरहको योग्यता भएको सक्षम अधिकारी वा कुनै पनि स्वतन्त्र निकायले (दण्डजमानी समिति, दण्डपरीक्षण कार्यालय, युवा कल्याणसंस्था वा अन्य) निर्णयको कार्यान्वयनलाई सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने कुरा महत्वपूर्णछ। यस प्रयोजनका लागि कुनैकुनै मुलुकमा सजाय कार्यान्वयन न्यायाधिकारी पनि राखिएकाछन्।

यस्तो निकायको बनोट, अधिकार र कार्य लचिलो हुनै पर्छ; व्यापक स्वीकार्यताको सुनिश्चित गर्नका लागि तिनलाई नियम २३ मा सरल शब्दावलीमा वर्णन गरिएकोछ।

२४. आवश्यक सहयोग व्यवस्था

२४.१ पुनर्स्थापना प्रक्रियालाई सहज बनाउनका लागि, कारबाई प्रक्रियाका सबै चरणमा बालविज्याँईकर्तालाई बास, शिक्षा वा व्यावसायिक तालिम, रोजगारी वा अन्य कुनै सहयोगी र व्यावहारिक मद्दत उपलब्ध गराउने प्रयास गरिनेछन्।

टिप्पणी
बालविज्याँईकर्ताको भलाईको प्रवर्द्धननै ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख विषय हो। यसरी पुनःस्थापनप्रक्रियाको अवधिभर बालविज्याँईकर्ताको सर्वोत्तम हितलाई बढावा दिन सक्ने आधारभूत सुविधा, सेवा र अन्य आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने महत्वलाई नियम २४ ले जोड दिन्छ।

२५. स्वयम्सेवक तथा र अन्य सामुदायिक सेवाको परिचालन

२५.१ स्वयंसेवक, स्वयंसेवी सङ्गठन, स्थानीय संस्था र अन्य सामुदायिक स्रोतसाधनलाई सामुदायिक ढाँचाभित्रै र सकेसम्म पारिवारिक एकाईभित्र पर्न गरी प्रभावकारी रुपले बालविज्याँईकर्ताको पुनःस्थापनमा योगदान गर्न आह्वान गरिनेछ।

टिप्पणी
यस नियमले बाल कसुरदारहरुसँगै सम्पूर्ण कार्यको पुनःस्थापनात्मक अभिमुखीकरणका लागि चाहिने आवश्यकतालाई प्रतिविम्बित गर्छ। सक्षम अधिकारीहरुका निर्देशनलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्छ भने समुदायसँगको सहयोग अपरिहार्य छ। खास गरी स्वयंसेवक र स्वयंसेवक संस्थाहरु सेवकहरु मूल्यवान् प्रमाणित भएका छन् तर हाल कम मात्रामा मात्र प्रयोग गरिएका छन्। केही अवस्थामा पूर्वकसुरदार (पूर्वदुर्व्यसनीसमेत) को होतेमालो उल्लेखनीय सहायता हुन सक्छ।

नियम १.१ र १.६ मा स्थापित सिद्धान्तबाट नियम २५ सिर्जना भएको हो र यो नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धका सान्दर्भिक प्रावधानहरुसँग सुसङ्गत छ।

भाग - ५
संस्थागत उपचार

२६. संस्थागत उपचारका उद्देश्य

२६.१ संस्थामा राखिएका बालविज्याँईकर्ताका लागि गरिने तालिम र उपचारको उद्देश्य भनेको तिनले समाजमा आफ्नो भूमिका सामाजिक रुपले रचनात्मक र उत्पादक छ भन्ने ठानून् भन्ने दृष्टिले तिनलाई हेरचाह, संरक्षण, शिक्षा र व्यवसायिक सीप प्रदान गर्नु हो।

२६.२ संस्थागत रुपमा रहेका बालविज्याँईकर्ताले तिनको हेरविचार, संरक्षण र तिनका उमेर, लिङ्ग तथा व्यक्तित्व र समग्र विकासको हितका आवश्यकताको कारणले चाहिने सामाजिक, शैक्षिक, व्यावसायिक, मनोवैज्ञानिक, स्वास्थ्यसम्बन्धी तथा शारीरिकजस्ता सबै आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्नेछन्।

२६.३ बालविज्याँईकर्तालाई संस्थामा राख्दा वयस्कबाट अलग्गै राखिनेछ र छुट्टै संस्थामा वा वयस्कलाई पनि राखिएको संस्था भए छुट्टै खण्डको थुनामा राखिनेछ।

२६.४ संस्थामा राखिएका कम किशोरी महिला कसुरदारउपर तिनका व्यक्तिगत आवश्यकता र समस्याअनुरुप विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। तिनले किशोर पुरुष कसुरदारभन्दा कम हेरचाह, संरक्षण, सहयोग, उपचार र तालिम कुनै हालतमा पनि पाउनेछैनन्। तिनहरु प्रतिको स्वच्छ व्यवहारलाई सुनिश्चित गरिनेछ।

२६.५ संस्थाकरण गरिएका बालविज्याँईकर्ताको हित र भलाईमा आमाबाबु वा संरक्षकलाई पहुँचको अधिकार हुनेछ।

२६.६ शैक्षिक बेफाइदासाथ संस्था छाडेर जान नपरोस् भन्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने दृष्टिले संस्थाकरण गरिएका बालविज्याँईकर्तालाई पर्याप्त प्राज्ञिक वा उचित भएअनुरुप व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यका लागि अन्तरमन्त्रालयगत तथा अन्तरविभागीय सरसहयोगलाई अझै मजबुत बनाईनेछ।

टिप्पणी
नियम २६.१ र २६.२ मा अपेक्षा गरिएअनुरुप संस्थागत उपचारका उद्देश्यहरु कुनै पनि व्यवस्था र सँस्कृति अनुरुप मान्य हुनेछ। यद्यपि, अझै ती कुरा जहाँ पनि प्राप्त भएका छैनन् र यस सन्दर्भमा धेरै गर्न बाँकी छ।

वयस्क कसुरदारहरुमार्फत नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिन र संस्थागत संरचनामा बालविज्याँईकर्ताको भलाईको संरक्षण नियम २६.३ मा प्रोत्साहित गरिएअनुरुप छैटौं कङ्ग्रेसले आफ्नो सङ्कल्पलेख ४ मा प्रस्तुत गरेको मूलभूत मार्गदर्शक सिद्धान्तमध्येको एक सिद्धान्तअनुरुप छ। यस नियमले राज्यलाई नियममा उल्लिखित (नियम १३.४ पनि हेर्नुहोस्) उपायहरुभन्दा काम प्रभावकारी देखिएका वयस्क कसुरदारको नकारात्मक प्रभावहरुविरूद्ध अन्य उपायहरु अपनाउनका लागि रोक लगाउँदैन।

छैटौं कङ्ग्रेसले देखाएअनुरुप पुरुष कसुरदारभन्दा महिला कसुरदारले कम ध्यान पाउँछन् भन्ने तथ्यलाई नियम २६.४ ले देखाएको छ। खास गरी छैटौं कङ्ग्रेसको सङ्कल्पलेख ९ ले महिला कसुरदारको फौजदारी न्याय प्रक्रियाको प्रत्येक तहमा स्वच्छ पुर्पक्षका लागि र हिरासतमा हुँदा तिनका खास समस्या र आवश्यकताप्रति विशेष दृष्टि दिनका लागि आह्वान गरेकोछ। अझ यस नियमलाई छैटौं कङ्ग्रेसको क्याराकास घोषणाका परिपेक्ष्यमा हेर्नुपर्छ, जसले अन्य कुराका साथै महिलाविरूद्ध भेदभावको उन्मूलनसम्बन्धी घोषणा एवं महिलाविरूद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको परिप्रेक्ष्यमा फौजदारी न्याय प्रशासनमा समान व्यवहारको आह्वान गर्छ।

पहुँचको अधिकार (नियम २६.५) नियम ७.१, १०.१, १५.२ र १८.२ का व्यवस्थाहरुबाट आएको हो। सामान्यतः संस्थागत उपचार र तालिमको गुणस्तर प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका लागि अन्तरमन्त्रालयगत र अन्तरविभागीय सहयोग (नियम २६.६) खास महत्वका छन्।

२७. राष्ट्रसंघद्वारा जारी बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डका नियमावलीको कार्यान्वयन

२७.१ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली र सम्बन्धित सिफारिस सान्दर्भिक रहेको हद र मात्रामा न्यायनिरुपण थाती राख्दा राखिने थुनछेकलगायत संस्थागत रुपमा रहेका बाल कसुरदारका उपचार–व्यवहारमा लागू हुनेछन्।

२७.२ बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीमा स्थापित सान्दर्भिक सिद्धान्तलाई बालविज्याँईकर्ताको उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्वअनुरुप तिनका बदलिँदा आवश्यकताको परिपूर्ति गर्नका लागि सम्भव भएसम्म अधिकतम हदमा कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरिनेछन्।

टिप्पणी
बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावली राष्ट्रसंघबाट जारी गरिएका यस किसिमका पहिला अध्यालेख मध्येका हुन्। तिनको प्रभाव विश्वभर परेकोछ भन्ने कुरा आमरुपमा स्वीकार गरिएकोछ। तर पनि, अझै यस्ता देशहरु छन्, तिनको कार्यान्वयन तथ्यमा भन्दा उत्प्रेरणाको स्रोत मात्र बनेका छन्। ती मापदण्डका नियमावली सुधार गर्ने संस्थाहरुको मानवीय एवं समन्यायिक प्रशासनमा अझै पनि महत्वपूर्ण प्रभाव पारिराखेकैछन्।

संस्थागत रुपमा रहेका बाल कसुरदारलाई समेट्ने गरी केही अति आवश्यक संरक्षणहरु (बास, भवन, ओछ्यान, लत्ताकपडा, उजुर तथा गुनासो, बाहिरी विश्वसँगको सम्पर्क, भोजन, स्वास्थ्यको हेरचाह, धार्मिक सेवा, उमेरको वर्गीकरण र पृथकता, कर्मचारी नियुक्ति आदि) सजाय र अनुशासन तथा खतरनाक कसुरदारका लागि नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्थाहरु भएजस्तै व्यवस्था बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीमा परेका छन् । बालन्याय प्रशासनका लागि न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीको क्षेत्रभित्र बाल कसुरदारका लागि संस्थाको खास प्रकृति अनुसार ती मापदण्डका नियमहरुलाई परिवर्तन गर्नु उचित हुँदैन ।

संस्थागत रुपमा रहेका (नियम २७.१) बालविज्याँईकर्ताका साथै तिनको उमेर, लिङ्ग र व्यक्तित्व (नियम २७.२) सँग मिल्ने बदलिंदा आवश्यकताहरुका लागि आवश्यक आधारहरुमाथि नियम २७ ले मुख्य ध्यान दिएको छ । यसरी नियमका उद्देश्य र त्यसमा निहित कुराहरु बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका न्यूनतम मापदण्डको नियमावलीका सान्दर्भिक व्यवस्थाहरुसँग अन्तरसम्बद्ध छन् ।

२८. ससर्त छुटकाराको निरन्तर र छिटोछरितो उपचार

२८.१ संस्थाबाट ससर्त छुटकाराको सम्भवभएसम्म अधिकतम हदमा उपयुक्त अधिकारीबाट प्रयोग हुनेछ र यथाशक्य छिटो समयमा प्रदान गरिनेछ ।

२८.२ संस्थाबाट ससर्त छुटकारा दिइएका बालविज्याँईकर्तालाई उपयुक्त अधिकारीबाट मद्दत र सुपरिवेक्षण गरिनेछ र समुदायबाट पूर्ण सहयोग पाउनेछन् ।

टिप्पणी

ससर्त छुटकाराको आदेश दिने अधिकार नियम १४.१ मा उल्लेख गरेअनुरुप सक्षम अधिकारी वा अन्य कुनै अधिकारीसँग रहन सक्छ । यसको विचार गरी "सक्षम" अधिकारीभन्दा पनि "उचित" भनी यहाँ उल्लेख गर्नु पर्याप्त छ । परिस्थितिहरुले दिएमा ससर्त रिहाईलाई पूर्ण सजायको दाँजोमा रोजिनेछ । पुनःस्थापनतिरको सन्तोषजनक प्रगतिको प्रमाणका आधारमा संस्थाकरणको समयमा खतरनाक देखिएका कसुरदारहरुलाई पनि जुन बेला सम्भव हुन्छ, त्यस बेला ससर्त छुटकारा दिन सकिनेछ । दण्डपरीक्षण रिहाइजस्तै यस्तो रिहाई उदाहरणका लागि, कसुरदारका राम्रो चालचलन, सामुदायिक कार्यक्रमहरुमा उपस्थिति, मार्गस्थगृहमा बास आदि निर्णयमा निर्देशित समायावधिका लागि सान्दर्भिक अधिकारीबाट तोकिएका आधारहरुको सन्तोषजनका परिपूर्तिमा ससर्त हुन सक्नेछ ।

संस्थाबाट ससर्त आधारमा रिहाई भएका कसुरदारहरुका हकमा परीक्षण रिहाई वा अन्य अधिकारीबाट हुने सहयोग र सुपरिवेक्षण (खास गरी परीक्षण रिहाई अझै ग्रहण नगरिएका स्थानमा) उपलब्ध गराईनेछ र सामुदायिक सेवालाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

२९. अर्धसंस्थागत बन्दोबस्त

२९.१ मार्गस्थगृह, शैक्षिक गृह, दिवा तालिमकेन्द्र र समाजमा तिनको उचित पुनःसम्मिलनका लागि बालविज्याँईकर्तालाई मद्दत गर्न सक्ने अन्य यस्तै उपयुक्त बन्दोबस्तजस्ता अर्धसंस्थागत बन्दोबस्त उपलब्ध गराउन प्रयास गरिनेछन् ।

टिप्पणी

संस्थाकरणको अवधिपछिको हेरचाहको महत्वलाई कम मूल्याङ्कन गरिनु हुँदैन । यस नियमले अर्धसंस्थागत व्यवस्थाको सञ्जाल निर्माण गर्ने अवस्थालाई जोड दिन्छ । समुदायमा पुनःसम्मिलन गरेका बाल कसुरदारको विभिन्न आवश्यकता पुरा गर्न निमित्त सुविधा र सेवाको विविधतायुक्त मात्राको आवश्यकतालाई र समाजमा सफलतापूर्वक पुनःसम्मिलन गर्नेतर्फ महत्वपूर्ण पाइलाको रुपमा मार्गदर्शन र संरचनात्मक सेवा उपलब्ध गराउन यस नियमले जोड दिन्छ ।

भाग-६
अनुसन्धान, योजना, नीतिनिर्माण र मूल्याङ्कन

३०. योजना, नीतिनिर्माण र मूल्याङ्कनका आधारका रुपमा अनुसन्धान

३०.१ प्रभावकारी योजनातर्जुमा र नीतिनिर्माणको आधारका रुपमा आवश्यक अनुसन्धानको व्यवस्था र प्रवर्द्धन गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

३०.२ बालबिज्याँई एवं अपराधका प्रवृत्ति, समस्या र कारणका साथसाथै हिरासतमा रहेका बालविज्याँईकर्ताका बदलिंदा खासखास आवश्यकताहरुको आवधिक रुपमा पुनरावलोकन र लेखाजोखा गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

३०.३ बालन्याय प्रशासनका प्रणालीमा समाहित नियमित मूल्याङ्कनकारी अनुसन्धान संयन्त्र स्थापना गर्न र प्रशासनको उचित लेखाजोखा र भावी परिमार्जन र सुधारका लागि सान्दर्भिक तथ्याँङ्क र सूचनाको सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्न प्रयास गरिनेछन् ।

३०.४ बालन्याय प्रशासनमा प्रदान गरिने सेवालाई राष्ट्रिय विकास प्रयासको अभिन्न अङ्गका रुपमा सुव्यवस्थित तरहले योजनाबद्ध र कार्यान्वयन गरिनेछ ।

टिप्पणी सुसूचित बालन्याय नीतिका लागि एक आधारको रुपमा अनुसन्धानको उपायलाई ज्ञानको अभिवृद्धिभन्दा व्यवहारलाई अगिनै राख्ने र बालन्याय प्रणालीको निरन्तर विकास र समृद्धिको लागि महत्वपूर्ण संयन्त्रसरह व्यापक रुपमा स्वीकार गरिएकोछ । अनुसन्धान र नीतिको आपसी सूचनाको आदानप्रदान बालन्यायमा विशेष रुपले महत्वपूर्ण छ । कम उमेरका व्यक्तिहरुको जीवनशैलीमा द्रुत र औसत आमूल परिवर्तन तथा बाल अपराधको किसिम र आयामसँगै बाल अपराध वा बिज्याँइप्रतिको सामाजिक तथा न्यायिक प्रक्रिया तुरुन्तै समयसँग नमिल्दो र अपर्याप्त हुन जान्छ ।

यसरी नियम ३० ले बालन्याय प्रशासनमा अनुसन्धानलाई नीतिनिर्माण र कार्यान्वयनको प्रक्रियामा एकीकृत गर्नका लागि मापदण्ड निर्धारण गर्दछ । विद्यमान कार्यक्रम र उपायहरुको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कनको आवश्यकताप्रति सम्पूर्ण विकासको उद्देश्यको बृहत्तर परिप्रेक्ष्यमा योजनाका लागि सो नियमले खास ध्यानाकर्षण गर्दछ ।

बालविज्याँईकर्ताको आवश्यकताका साथै बिज्याँईको प्रवृत्ति र समस्याको नियमित मूल्याङ्कन नै उचित नीतिहरुको निर्णय गर्ने तरिकामा सुधार ल्याउने र औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै स्तरमा स्थापना गरिने पर्याप्त सहयोगात्मक हस्तक्षेपको पूर्वाधार हो ।

यस परिप्रेक्ष्यमा स्वतन्त्र व्यक्ति तथा निकायबाट हुने अनुसन्धानलाई उत्तरदायी संस्थाहरुबाट सघाउ पुऱ्याइनेछ र व्यवस्थाको सम्पर्कमा आएका मात्र नभई बालविज्याँईकर्ता स्वयंको विचार प्राप्त गर्नु र त्यसलाई ध्यानमा राख्नु महत्वपूर्ण हुन सक्छ ।

योजनाप्रक्रियाले आवश्यक सेवा पुऱ्याउनका लागि बढी प्रभावकारी न्यायोचित व्यवस्थालाई विशेष जोड दिनु पर्छ । त्यसका लागि बालविज्याँईकर्ताका खासखास बृहत्तर दायराका आवश्यकता र समस्याको बृहत् एवं नियमित मूल्याङ्कन हुनु पर्छ तथा प्राथमिकताको स्पष्ट पहिचान हुनु पर्छ । सो सन्दर्भमा, स्थापित कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने उपयुक्त कार्यविधिको स्थापना गर्न सुहाउँदा विकल्प र सामुदायिक टेवालगायतका विद्यमान स्रोतसाधनको प्रयोगमा समन्वय पनि हुनु पर्छ ।